

HOOFDSTUK 1

**HET BROZE
BONDGENOOT-
SCHAP BROK-
KELT AF**

INLEIDING: WAAROM ZOVEEL AANDACHT VOOR DEZE PERIODE?

*De profundis... My generation
Tasted little honey. And now
Only the wind hums in the distance,
Only memory sings about the dead.
Our hours were numbered,
Till of that long-awaited watershed,
Till of that great mountain's peak,
Till of that violent flowering
Remained only one breath...
Two wars, my generation
Lit your terrible path.*

– ANNA ACHMATOVA, 1944¹

Elke poging om de gruwel van de Tweede Wereldoorlog te beschrijven, schiet tekort. De naar schatting zes miljoen Joden die omkwamen in de Holocaust in de concentratiekampen van Auschwitz, Treblinka en op andere horrorlocaties; mensen die de hongerdood stierven van Bengalen in Brits-Indië tot de inwoners van Leningrad; Chinezen die omkwamen in het grote bombardement van Chongqing; Marokkaanse en Algerijnse soldaten die aan de zijde van de geallieerden sneuvelden terwijl ze de gevaarlijkste verkenningsopdrachten uitvoerden; Koreaanse ‘troostmeisjes’ die door de Japanse soldaten als krijgsbuit werden meegenomen en mishandeld; Polen die door leden van de NKVD, de geheime politiediensten van Stalin, werden geëxecuteerd en in massagraven in de bossen van Katyn werden gedumpt; Joden die in Kyiv in het ravijn van Babyn Yar werden neergeschoten door de nazi’s; inwoners van Lübeck, Hamburg en Dresden die stierven toen die steden werden gebombardeerd door de geallieerden; de grootschalige verkrachting van vrouwen in Centraal- en Oost-Europa door soldaten van het Rode Leger toen die gebieden werden bevrijd; Amerikaanse soldaten die sneuvelden tijdens het Ardennenoffensief, tot op heden het grootste verlies in mensenlevens voor het Amerikaanse leger tijdens één veldslag; Serviërs, Joden en Roma die slachtoffer werden van de etnische zuiveringen uitgevoerd door het Kroatische fascistische Ustashegime; de bevolking van Arnhem die na de mislukte operatie van de geallieerden in allerijl werd geëvacueerd uit de Nederlandse stad en pas acht maanden later kon terugkeren naar de compleet verwoeste stad; Japanse burgers die het leven lieten tijdens ‘de nacht van de zwarte sneeuw’ in de vlammenzee in Tokio in het grootste luchtbombardement ooit en in Hiroshima en Nagasaki toen de VS het meest vernietigende wapen inzette; etc.

De Tweede Wereldoorlog was in alle opzichten een wereldbrand van ongeziene omvang. Het is geenszins de bedoeling hier een gedetailleerde kroniek van die oorlog te brengen. Toch besteden we een heel hoofdstuk aan gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog. We beginnen het verhaal tijdens de wereldoorlog zelf om twee belangrijke redenen.

Ten eerste bekijken we hier de oorlog vanuit het perspectief van het ontstaan en vervolgens het geleidelijk afbrokkelen van het broze bondgenootschap tussen ‘de Grote Drie’, de term waarmee wordt verwezen naar de samenwerking tussen VS-president Franklin D. Roosevelt, de Britse premier Winston Churchill en Sovjetleider Josif Stalin in hun strijd tegen Hitlers nazi-Duitsland. Dat perspectief laat ons toe te zien hoe de internationale machtsverhoudingen zich toen begonnen af te tekenen, welke onderlinge afspraken werden gemaakt, welke toegevingen werden gedaan en wat daarvan de gevolgen waren. Dit is belangrijk omdat tot op de dag van vandaag een aantal van die gevolgen zich laten voelen en een aantal toen geconcipieerde instellingen en praktijken de grondslag vormen van de internationale politieke orde zoals we die nog steeds kennen.

We zullen zien hoe het broze bondgenootschap al snel barstjes en daarna steeds groter wordende barsten begon te vertonen. We bestuderen de dynamiek binnen het bondgenootschap dus ook omdat ze ons inzicht geeft in wat de voorbode vormt voor het onderwerp van het tweede hoofdstuk, de Koude Oorlog, die decennialang de internationale politiek beheerste.

Een opmerking over het gebruik van de begrippen Sovjet-Unie, USSR en Sovjetleider is hier op haar plaats. Het zijn immers begrippen die veelvuldig voorkomen in dit hoofdstuk en in het boek. De Sovjet-Unie is een synoniem voor de USSR, voluit de Unie van Socialistische Sovjetrepublieken, die was opgericht in 1922 en bestond tot eind 1991 (zie hoofdstuk 4 voor meer over

hoe de Sovjet-Unie uit elkaar viel). In de Sovjet-Unie bekleedde de secretaris-generaal van de Communistische Partij de machtigste positie. De regering was van ondergeschikt belang aan de partij, die alle belangrijke beslissingen nam in het hoogste orgaan van de partij, het Politburo. In dit boek zal ik de term ‘Sovjetleider’ gebruiken om het te hebben over de personen die als secretaris-generaal van de Communistische Partij de Sovjet-Unie hebben geleid.

De tweede verklaring voor de omvang van dit hoofdstuk is mijn intentie om de geografische reikwijdte van de Tweede Wereldoorlog te duiden. Eerst houden we de focus op de ontwikkelingen op het Europese continent, om dan in het tweede deel van dit hoofdstuk de aandacht te richten op het strijdtoneel in de Stille Zuidzee. Historicus Anthony Beevor stelt dat *‘hoewel de oorlog met Duitsland en de oorlog met Japan als twee aparte conflicten werden gevoerd, ze elkaar veel meer beïnvloedden dan men op het eerste gezicht zou denken’*. Hij begint zijn allesomvattende narratief over WO II in Azië in augustus 1939 en eindigt het daar ook zes jaar later.² Ik volg zijn redenering dat, alhoewel het om verschillende conflicten gaat, ze samen een integraal onderdeel vormen van de Tweede Wereldoorlog en dus niet los van elkaar kunnen gezien worden. Die link tussen de oorlog in Europa enerzijds en in Azië anderzijds, is absoluut relevant wanneer we het hebben over de essentie van dit hoofdstuk: de radicale transformatie die de wereldorde onderging als gevolg van de Tweede Wereldoorlog.

Franklin D. Roosevelt (FDR), Winston Churchill en Josif Stalin hadden de handen in elkaar geslagen om de fascistische dreiging af te houden en vormden samen een *‘Grand Alliance’*. Die bundeling van krachten bleek uiteindelijk succesvol in het tot stilstand brengen van het oprukken van nazi-Duitsland op het Europese continent en van Japan in de Stille Zuidzee. Bepalende militaire overwinningen, zoals de Slag om Stalingrad aan het oostfront en de Slag om Midway in de Stille Zuidzee deden het tij keren ten

gunste van de geallieerden die begonnen na te denken over hoe de internationale politiek zou moeten vorm krijgen in de naoorlogse context. Hoe dichter de overwinning van de geallieerden op de asmogendheden tijdens de Tweede Wereldoorlog in zicht kwam, hoe duidelijker echter de verschillende visies op de naoorlogse wereldorde tussen de leden van ‘de *Grand Alliance*’ werden. Het verstandshuwelijk tussen enerzijds de trans-Atlantische partners de Verenigde Staten (VS) en het Verenigde Koninkrijk (VK) en anderzijds de Sovjet-Unie begon steeds meer barsten te vertonen. Zelfs reeds voordat de gemeenschappelijke vijand was verslagen, zagen we de eerste tekenen van een nieuw conflict, de lang aanslepende Koude Oorlog.

HET EUROPESE STRIJDTONEEL

OPERATIE BARBAROSSA BRENGT ‘DE GROTE DRIE’ BIJ ELKAAR

Maar hoe was de samenwerking tussen ‘de Grote Drie’ tot stand gekomen? Daarvoor moeten we terugkeren naar de zomer van 1941.

Op 22 juni 1941 viel nazi-Duitsland de Sovjet-Unie binnen en verbrak zo het Molotov-Ribbentroppact, het niet-aanvalsverdrag dat Duitsland en de Sovjet-Unie hadden afgesloten in augustus 1939. Via geheime protocollen voorzag dat verdrag o.a. in de verdeling van Polen tussen Duitsland en de Sovjet-Unie en in de bezetting van de Baltische republieken door de Sovjet-Unie.³ Een week na de ondertekening van het verdrag was Duitsland Polen binnengevallen en vervolgens hadden Duitsland en de Sovjet-Unie elk een deel van Polen bezet.

De Duitse invasie in de Sovjet-Unie, Operatie Barbarossa, kwam voor Stalin, die verschillende inschattingfouten maakte, als een complete verrassing.⁴ Stalins paranoia had ertoe geleid dat hij de verschillende waarschuwingen die hij kreeg, zowel van binnen zijn eigen staf als van de Britse premier Churchill, over een op til zijnde Duitse aanval had afgedaan als ‘desinformatie’, Britse provocatie met de bedoeling een oorlog uit te lokken tussen de Sovjet-Unie en Duitsland. Stalin had tegen beter weten in geloofd dat Hitler het niet-aanvalsverdrag ten minste nog een tijdje zou blijven naleven. De Sovjet-Unie was grondstoffen zoals olie, hout en koper blijven leveren aan nazi-Duitsland. Bovendien had Stalin in april 1941 nog het Neutraliteitspact met Japan afgesloten. De asmogendheden Duitsland, Italië en Japan hadden een Tripartiteverdrag ondertekend in september 1940. Het niet-aanvalsverdrag met Japan stelde de Sovjet-Unie in staat de troepen van het Rode Leger te concentreren langs de westgrenzen van de USSR en gold in de visie van Stalin als ontradingseffect t.a.v. Hitler. De USSR was het grootste land ter wereld qua oppervlakte en Stalin beseftte maar al te goed dat het voeren van oorlog aan zowel de oost- als de westgrenzen van dit uitgestrekte Sovjetimperium compleet onhaalbaar was. Het Rode Leger had de Japanners een belangrijke nederlaag toegeënd in de Slag bij Chalchin-Gol (zie verder in dit hoofdstuk) en daarna was er dus het Neutraliteitspact met Japan om zich op die manier niet verder over de verdediging van de oostgrenzen zorgen te hoeven maken.

Dat Hitler op een gegeven moment zou overgaan tot een aanval tegen de Sovjet-Unie had Stalin wellicht wel ingecalculeerd maar hij was ervan uitgegaan dat dat moment nog niet was gekomen. Hij had gepoogd via een toegeeflijke houding t.a.v. Duitsland tijd te kopen om dat moment zo lang mogelijk uit te stellen. Hooggeplaatste Sovjetmilitairen beschikten wel over verschillende aanwijzingen over een op handen zijnde aanval door de Duitsers, maar de meesten van hen durfden Stalin niet met zijn

neus op de feiten te drukken uit angst voor de gevolgen van het melden van dat slechte nieuws. Onder Stalins totalitaire regime was een complete angstcultuur uitgebouwd. De weinigen die het wel aandurfd en om Stalin te waarschuwen en suggesties te doen om te anticiperen op een invasie, kregen steevast te horen dat het allemaal provocatiepogingen waren. Generaal Zjoeikov schreef in zijn memoires dat Stalin het verzoek tot troepenverplaatsingen om een betere defensie voor te bereiden op 15 juni meteen van de hand had gewezen met de uitspraak:

‘Wij hebben een non-agressiepact met Duitsland. Duitsland is volop bezig met de oorlog in het Westen en ik weet zeker dat Hitler niet het risico zal nemen om een tweede front te openen door de Sovjet-Unie aan te vallen. Hitler is niet achterlijk en begrijpt dat de Sovjet-Unie geen Polen, geen Frankrijk en zelfs geen Engeland is.’⁵

Niet alleen het moment, maar ook de manier waarop de Sovjet-Unie werd aangevallen kwam voor Stalin als een verrassing. Stalin was zodanig onthutst door de inval dat hij Molotov, zijn rechterhand en Sovjetminister van Buitenlandse Zaken, de opdracht gaf het slechte nieuws aan de bevolking te brengen. Stalin zelf sprak de bevolking pas elf dagen na de Duitse invasie in de Sovjet-Unie toe. De Wehrmacht viel in juni 1941 met ca. 3 miljoen manschappen en met de steun van ca. een half miljoen Kroatische, Finse, Roemeense, Hongaarse en Italiaanse troepen via drie aanvalslinies tegelijkertijd de Sovjet-Unie binnen: zowel noordelijk richting Leningrad (zo heette de stad Sint-Petersburg toen) via de Baltische staten, als oostwaarts via Belarus richting Moskou, als meer zuidelijk via Oekraïne in de richting van de Volga, met ook een Duitse aanval op de Zwarte Zeevloot in Sebastopol op de Krim.

Maar de reactie van het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten op Operatie Barbarossa was misschien wel de grootste

verrassing voor Stalin, en tegelijkertijd een misrekening van Hitler. Noch Stalin, noch Hitler hadden gedacht dat het VK en de VS verregaande steun zouden geven aan de Sovjet-Unie. Maar dat was wel degelijk wat er gebeurde. In juli 1941 werd een Brits-Sovjetakkoord gesloten waarin beide landen beloofden elkaar op alle mogelijke manieren te helpen in de strijd tegen nazi-Duitsland en om tijdens de oorlog geen wapenstilstands- of vredesakkoord af te sluiten, noch te onderhandelen zonder wederzijds akkoord.⁶

Ook de Amerikaanse President Roosevelt zegde Stalin alle steun toe. De uitbreiding van de *Lend-Lease Act* tot de Sovjet-Unie in september 1941 zou van cruciaal belang blijken. Deze *Lend-Lease Act* was een wet die op aandringen van Roosevelt in december 1940 door het Amerikaanse Congres was goedgekeurd en sinds maart 1941 in werking was getreden om steun te geven aan het VK in de strijd tegen Duitsland. In praktijk bood deze wet een uitweg om broodnodige Amerikaanse steun te geven aan de bondgenoten terwijl de VS voorlopig nog neutraal bleef in de oorlog. De toekenning van de *Lend-Lease*-faciliteiten aan de Sovjet-Unie was zeker niet voor de hand liggend. Binnen het US State Department hield George Kennan, een van de eerste professioneel opgeleide Sovjetexperts binnen het Amerikaanse diplomatenkorps, de visie aan dat de Sovjet-Unie helemaal geen democratie was en een bedreiging vormde voor Europa en de VS. Kennan had Stalins Grote Terreur van de jaren dertig bestudeerd en had ervaring op diplomatieke posten in Oost-Europa, o.a. bij de eerste Amerikaanse ambassadeur in de Sovjet-Unie. Later zou Kennan vooral bekend worden voor de *containment*-theorie (zie hoofdstuk 2). Maar ondanks de bezwaren van Kennan hield Roosevelt voet bij stuk en drukte door om de *Lend-Lease*-steun aan de Sovjet-Unie te verlenen vanuit de overtuiging dat dit van cruciaal belang was in de strijd tegen nazi-Duitsland. De wapens, trucks en ander materiaal die aan de Sovjets werden geleverd, zouden inderdaad van onschatbare waarde blijken voor het Rode Leger.

Kortom, Operatie Barbarossa bracht de Sovjet-Unie dichterbij de VS en het VK, en de alliantie tussen ‘de Grote Drie’ werd een feit. Hoe breekbaar en tijdelijk die alliantie achteraf ook bleek, het moet worden onderstreept dat het verbond tussen ‘de Grote Drie’ een onmiskenbare stempel heeft gedrukt, niet alleen op de geschiedenis van elk van de drie machten zelf, maar ook op de hele internationale politiek.

‘DE GROTE VADERLANDSE OORLOG’ OF HOE DE SOVJETBEVOLKING TWEE OORLOGEN TEGELIJK MOEST PROBEREN TE OVERLEVEN

Stalins oproep aan de ‘broeders en zusters’

De Amerikaanse hulp aan de Sovjets via het *Lend-Lease*-programma kwam enorm goed van pas, qua zowel inhoud als timing. De Duitse opmars die in de eerste weken na de start van Operatie Barbarossa ronduit verpletterend was, begon te sputteren in het najaar van 1941. De Duitse soldaten noch het materieel bleken voorzien op de moeilijke omstandigheden zoals de barre kou, het gebrek aan aangelegde wegen en de drassige modder.

Bovendien wakkerde Stalin op doortastende manier de vaderlandslievende gevoelens van de bevolking aan, zodat de overgrote meerderheid van de Sovjetburgers zich als één blok achter hem schaarde in de strijd tegen het fascisme. De radiospeech die Stalin op 3 juli 1941 gaf waarbij hij de bevolking niet in de traditionele communistische stijl aansprak als ‘kameraden’, maar als ‘broeders en zusters’, gold als het begin van de patriottische koers die Stalin aanhield tijdens de oorlog. Er werd meteen aan de oorlog gerefereerd als ‘de Grote Vaderlandse Oorlog’, de benaming die in Rusland eerder werd gebruikt voor de oorlog tussen Rusland en Napoleons *Grande Armée* in 1812. Al in de radiospeech waarin

Molotov het uitbreken van de oorlog had aangekondigd, had hij die link gelegd en klonk het zo:

‘Het is niet de eerste keer dat ons volk wordt geconfronteerd met een aanval door een arrogante vijand. Het antwoord van ons volk op de invasie van Napoleon was een patriottische oorlog. Napoleon leed een nederlaag en ging zijn ondergang tegemoet. Hetzelfde zal gebeuren met Hitler, die in zijn arrogantie een nieuwe aanval tegen ons land uitriep. Het Rode Leger en het hele land zullen een zegerijke patriottische oorlog voeren voor ons vaderland, voor de eer, voor de vrijheid. [...] De vijand zal worden verslagen. De overwinning is aan ons.’⁷

Het patriottisme vond gehoor bij de Sovjetbevolking maar laat er geen misverstand over bestaan dat het ook voor iedereen duidelijk was dat wie zich niet als een ‘echte patriot’ opstelde genadeloos zou worden gestraft als landverrader. De Sovjetburgers gingen dus tot het uiterste om het vaderland te verdedigen en dat leverde een eerste succesvolle tegenaanval op voor het Rode Leger bij de Slag om Moskou (september 1941-april 1942) o.l.v. generaal Zjoekov, die tot op de dag van vandaag grote populariteit geniet onder de Russische bevolking en wordt beschouwd als de militair-strategische architect van de Sovjetoverwinning op het nazisme. Maar de menselijke prijs die de Sovjet-Unie voor die overwinning betaalde, was enorm hoog. Zo was het aantal Sovjetsoldaten dat omkwam bij de Slag om Moskou, groter dan het totale aantal Britse en Amerikaanse omgekomen troepen in de hele Tweede Wereldoorlog. Braithwaithe schreef over het belang van de Slag om Moskou:

‘De Wehrmacht zou in de zomer van 1942 nog schitterende overwinningen behalen op de Zuid-Russische vlakten, maar in hun hart wisten veel Duitsers al dat

de Slag om Moskou het begin van het einde was, en zo niet, dan toch zeker het einde van het begin.⁸

De Slag om Stalingrad: Sovjetoverwinning voor het monumentale Moederland

De nederlaag van de Duitsers in de Slag om Stalingrad (augustus 1942 - 2 februari 1943) vormde een echt keerpunt in de oorlog. De Slag om Stalingrad werd een uitputtingsslag waarin zowel de nazi's als het Rode Leger tot het uiterste gingen. Hitler had de Sovjeteconomie een serieuze aderlating bezorgd door in Oekraïne de graanvelden en de steenkoolmijnen van de Donbas te bezetten. De vanuit industrieel oogpunt belangrijke Donbas werd na de overwinning in Stalingrad door de Sovjets heroverd op de nazi's in de zomer van 1943.

Een belangrijke strategische doelstelling van de nazi's was het innemen van de Kaukasus en vooral de olievelden in Bakoe, de huidige hoofdstad van Azerbeidzjan, toen onderdeel van de Sovjet-Unie, waar al sinds de 19de eeuw olie werd gewonnen uit de Kaspische Zee. Op weg richting Bakoe zou de inname van Stalingrad een belangrijk stap zijn. Met de Slag om Stalingrad (sinds 1961 Volgograd), beoogde Hitler niet alleen een strategische overwinning, hij wilde er ook een prestigezaak van maken om de naar de Sovjetleider genoemde stad te veroveren. Maar de Wehrmacht en de aan haar zijde vechtende bondgenoten bleken uiteindelijk niet opgewassen tegen de verbetenheid waarmee de Sovjets terugvochten uit wat aanvankelijk een verloren positie leek. Een Sovjetveterane zei over Stalingrad dat het de dodelijkste plek was 'waar water en land rood waren'. Vrouwen speelden overigens in allerlei uiteenlopende functies binnen het Rode Leger een belangrijke rol in de overwinning in Stalingrad.⁹

De Slag om Stalingrad werd de wreedste veldslag in de Tweede Wereldoorlog. De Duitsers gaven de strijd om Stalingrad de bijnaam *Rattenkrieg* omdat ze het gevoel kregen dat de vijand plots van overal uit de hoeken en spleten van de compleet verwoeste stad kon opduiken om hen dan genadeloos in man-tegen-mangevechten uit te schakelen. De in Stalingrad geleverde strijd kwam symbool te staan voor alle ellende, geweld en complete vernietiging die de Tweede Wereldoorlog met zich meebracht, maar ook voor het groeiende besef dat nazi-Duitsland niet onoverwinnelijk was en de onschatbaar grote bijdrage die de Sovjet-Unie leverde aan de overwinning van de geallieerden.¹⁰ Terwijl het Duitse leger

Illustratie 1: Het monument 'Het Moederland roept' in Volgograd (voormalig Stalingrad)

een morele mokerslag kreeg, verheerlijkte de Sovjetpropaganda de strijdlust van de troepen en de overwinning bezorgde zowat de hele Sovjetbevolking een morele boost.

De realiteit aan het Sovjetfront was minder triomfantelijk: via het ‘Geen stap terug’-order van Stalin werden strafbataljons opgericht die naar de gevaarlijkste plekken werden gestuurd en achter de fronttroepen waren er spertroepen die de eigen soldaten die op het slagveld terugdeinsden, doodden. Wie uit Duits krijgsgevangenschap wist te ontkomen, werd rechtstreeks naar een Sovjetstrafkamp in de goelag gestuurd.¹¹ De menselijke tol die de Sovjet-Unie betaalde voor het tot stilstand brengen van de Duitse opmars was enorm.

Heroïsch herdenken

Het oostfront was een lang uitgerekt front waarin de Slag om Stalingrad een ijkpunt vormde in het zuiden, en het beleg van Leningrad in het noorden. Alleen al in Leningrad tijdens het Duitse beleg dat twee en een half jaar – van september 1941 tot januari 1944 – duurde, kwamen driekwart miljoen mensen om van honger en ontbering. In november 1941 werd het dagrantsoen waarop de gewone inwoner van Leningrad recht had, gereduceerd tot amper 125 gram brood. Het zou door de Sovjetcensuur eigenlijk tot na de val van de Sovjet-Unie duren vooraleer de omvang van de door bevolking van Leningrad geleden ellende kon worden ingeschat. Pas dan werden dagboeken en andere belangrijke ooggetuigendocumenten toegankelijk. Het beleg werd niet doodgezwegen tijdens de Sovjetperiode. Integendeel, de *Zevende Symfonie* van Sjostakovitsj – ook ‘de Leningradsymfonie’ genoemd – werd samen met ander materiaal onderdeel van de steeds groeiende verheerlijking van het heroïsche lijden van de Sovjetburgers onder de nazi’s. Het beleg van Leningrad zou in de Sovjetgeschiedschrijving uitgroeien tot een van de speerpunten

in de nieuwe cultus van ‘de Grote Vaderlandse Oorlog’ maar er werd nauwelijks gesproken over de corruptie die welig had getierd met de rantsoeneringsbonnen en de knauw die het geloof van de bevolking in de Sovjetidealen had gekregen door het vaststellen van allerhande wanpraktijken en machtsmisbruik door de instanties.¹²

Naar schatting 27 miljoen Sovjetburgers kwamen tijdens de Tweede Wereldoorlog om. In Rusland en in de andere voormalige Sovjetrepublieken vindt men overal herdenkingsmonumenten om de slachtoffers van ‘de Grote Vaderlandse Oorlog’ te eren en geldt de overwinning op het nazisme als hēt belangrijkste ijkpunt in het collectieve geheugen, mede dankzij het feit dat de mythevorming rond de heldhaftige strijd intens werd gevoed door de Sovjetleiders. Deze traditie werd verdergezet door president Poetin die het herdenken van ‘de Grote Vaderlandse Oorlog’ hanteerde als een onderdeel in het herstellen van de gekrenkte Russische nationale trots. Het jaarlijkse hoogtepunt van het heroïsche herdenken is 9 mei, de Dag van de Overwinning, waar de focus niet ligt op het door oorlog aangerichte leed maar op de heldhaftige militaire overwinning. Van soldaatje spelen in de kleuterklas tot de parade op het Rode Plein gaat in Rusland bij die herdenkingen de aandacht naar de militaire slagkracht die het Moederland toonde.

Het Kremlin heeft van het herdenken van ‘de Grote Vaderlandse Oorlog’ zelfs een politiek onderdeel gemaakt van de spanningen tussen Moskou en het Westen. De Russische machthebbers wentelen zich m.b.t. ‘de Grote Vaderlandse Oorlog’ volop in de ‘slachtoffer-winnaarrol’ en verwijten het Westen dat ze onvoldoende erkenning hebben gekregen voor de zware opofferingen die de Sovjet-Unie heeft gebracht in de strijd tegen nazi-Duitsland. Over zaken als het Molotov-Ribbentropact wordt dan weer in alle talen gezwegen door het Kremlin, wat zeker in de Baltische republieken en Polen veel kwaad bloed zet.

Over de schaduwzijden van de Sovjetoverwinning op nazi-Duitsland wordt niet gesproken in de geschiedenisboeken die op de Russische scholen werden geïntroduceerd. De nadruk ligt op de overwinning en de zelfopoffering voor het vaderland. Over de Stalinterreur en de goelags wordt niet gesproken en is geen publiek debat mogelijk. Feit is dat de Sovjet-Unie eigenlijk in reeds sterk verzwakte toestand aan de oorlog begon doordat Stalin tijdens de Grote Terreur van de jaren dertig mensen uit alle lagen van de maatschappij had laten executeren of naar de goelag had gestuurd op beschuldiging van alles wat onder de ruime noemer ‘vijandelijke activiteiten tegen de staat of tegen het socialisme’ viel. In die zuiveringen werden allerlei groepen gevisieerd, gaande van schrijvers en priesters tot grootgrondbezitters, aristocraten, en mensen van verschillende etnische nationaliteiten. De paranoïde Stalin ontzag daarbij ook hooggeplaatste militairen en functionarissen niet.

Samenvattend, in ‘de Grote Vaderlandse Oorlog’ moest de Sovjetbevolking eigenlijk twee oorlogen tegelijkertijd proberen te overleven: de strijd tegen Hitler én de terreur van het Stalinregime. Maar officieel was Stalin de grote leider die het Sovjetvolk naar de overwinning leidde.

VAN CASABLANCA TOT POTSDAM: DE EROSIE VAN DE GRAND ALLIANCE TIJDENS DE TOPONTMOETINGEN

Roosevelt en Churchill worstelden met een dilemma: enerzijds hadden ze er alle belang bij dat het Rode Leger zo sterk mogelijk zou zijn om Hitler terug te dringen; anderzijds mocht het niet zodanig sterk zijn dat het ook Europa helemaal onder de voet zou lopen. Churchill was een diehard anticommunist en wantrouwde Stalin, maar was ook pragmatisch en beseftte dat Stalins steun noodzakelijk was om Hitler een halt toe te roepen.

Roosevelt koos resoluter dan Churchill voor samenwerking met Stalin. FDR had immers een beeld voor ogen voor de wereldorde na de oorlog waarin de VS een toonaangevende rol zou spelen. Om dat *Grand Design* te realiseren had hij de Sovjet-Unie nodig. Hij wilde een collectief veiligheidssysteem onder de leiding van wat hij zelf vier politiemannen noemde: de VS, het VK, de Sovjet-Unie en (nationalistisch) China. Zijn gedrevenheid om dat *Grand Design* gestalte te geven en zo voor de Amerikaanse economie duurzame stabiliteit te garanderen, werd allesbepalend in zijn houding tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat is iets wat we ook kunnen vaststellen wanneer we de verschillende topontmoetingen die plaatsvonden tijdens de oorlog, onder de loep nemen.

Dat ‘de Grote Drie’ elk zo hun eigen doelstellingen hadden en dat de samenwerking eigenlijk meer een verstandshuwelijk was, zien we duidelijk worden tijdens de topontmoetingen die plaatsvonden tijdens WO II om afspraken te maken over het verdere verloop van de oorlog, maar vooral wanneer ze het hebben over het uitzetten van de krijtlijnen voor de naoorlogse wereldorde. Roosevelt, Churchill en Stalin probeerden elk op strategische wijze hun stempel te drukken op het onderhandelingsproces om hun eigen doelstellingen te verwezenlijken.

Een eerste stap in de richting van de realisatie van Roosevelt's plannen werd gezet toen hij in augustus 1941 met Churchill het *Atlantic Charter* opstelde en het door hen beiden werd ondertekend. De principes vastgelegd in dat Atlantisch Handvest zouden de basis vormen voor de latere Verklaring van de Verenigde Naties. Het Atlantisch Handvest bevatte acht principes die de wereld na de overwinning op nazi-Duitsland moesten sturen. Zo beloofden de VS en het VK om geen territoriale expansie na te streven. Het verdrag had het ook over het afbouwen van de beperkingen op vrije handel en over het voornemen om – na de vernietiging van het nazisme – te zorgen voor vrede en bewegingsvrijheid, en over het oprichten van een vereniging van alle naties. Het Atlantisch

Handvest legde ook de basis voor het dekolonisatieproces dat na de Tweede Wereldoorlog volop op gang kwam door het zelfbeschikkingsrecht van alle volkeren te erkennen.¹³ In de tekst zien we de hand van Roosevelt die erin was geslaagd zijn visie door te drukken. De Britse premier Churchill had, gezien de Britse afhankelijkheid van de Amerikaanse steun in de oorlogstijd, weinig andere opties had dan deze principes waarvoor Roosevelt zo overtuigend pleitte, te aanvaarden.

De ontmoeting tussen Churchill en Roosevelt aan boord van de USS Augusta voor de kust van Argentinië was hun eerste onderlinge ontmoeting in oorlogstijd. Er zouden nog verschillende bilaterale – en ook twee trilaterale – topontmoetingen volgen waarop Roosevelt telkens zijn visie zou blijven uiteenzetten en de realisatie ervan blijven nastreven. FDR's ambitie om zijn visie gerealiseerd te zien, zou hem ertoe leiden in de topontmoetingen verregaande toegevingen te doen aan de moeilijke en gewiekste onderhandelingspartner Stalin. Die toegevingsbereidheid van Roosevelt zou zo mee het pad effenen voor de uitbreiding van de Sovjetinvloedssfeer in Centraal- en Oost-Europa.

‘De Grote Drie’ kwamen elk met hun eigen verlanglijstje naar de onderhandelingstafel en waren bereid tot op zekere hoogte toegevingen te doen aan de anderen om hun eigen prioriteiten gerealiseerd te zien. Die topontmoetingen draaiden dus telkens uit op een krachtmeting tussen de wereldmachten, en ook tussen de sterke persoonlijkheden van deze wereldleiders.

De Top van Casablanca: Roosevelt regisseert

In januari 1943 hielden Roosevelt en Churchill toverleg in Casablanca. Stalin werd door Roosevelt wel uitgenodigd, maar hij bedankte voor de uitnodiging en benadrukte dat hij de Sovjet-Unie niet kon verlaten terwijl zijn troepen nog verweekeld waren in de

hevige slag om Stalingrad. Door zijn kat te sturen uitte Stalin zijn ongenoegen over het uitblijven van het voor hem zo broodnodige tweede front om de druk op het Rode Leger wat te verminderen. Stalin was al geruime tijd vragende partij voor een tweede front, maar noch Roosevelt noch Churchill waren happig om op die vraag in te gaan. FDR vreesde voor een afslachting van de Amerikaanse en Britse troepen als er een tweede front via een Kanaalinvastie opgestart werd. George Marshall – toen stafchef van de Amerikaanse landmacht en later bekend van het Marshallplan – had al in 1942 het idee van een tweede front in Frankrijk geopperd, maar Roosevelt was radicaal tegen dat voorstel gekant. De Amerikaanse president achtte de tijd daartoe nog niet rijp en vond dat de geallieerde soldaten eerst ervaring moesten opdoen in de strijd in Noord-Afrika.

Churchill was vooral begaan met het behoud van het Britse imperium. In zijn strategie was het veiligstellen van het Suezkanaal van cruciaal strategisch belang. Daarom wilde hij Britse controle over het oostelijke deel van de Middellandse Zee en dus ook over Griekenland. Hij wilde ook de opmars van het Rode Leger afremmen door steun te verlenen aan het Italiaanse verzet.

Dus in plaats van een front te starten in Frankrijk, beslisten Roosevelt en Churchill in te zetten op het heroveren van Noord-Afrika. De Slag bij El Alamein waarin de Britse veldmaarschalk Montgomery de Duitse generaal Rommel – bijgenaamd ‘Woestijnvos’ – in november 1942 versloeg, geldt als een belangrijk keerpunt in de Tweede Wereldoorlog.

Er kwam namelijk een einde aan de succesvolle militaire campagne in Noord-Afrika van het *Panzerarmee Afrika* waarin Duitse nazitroepen samen vochten met Italiaanse troepen van het fascistische Mussoliniregime. Operatie Torch werd de eerste gezamenlijke militaire operatie van de Britten en Amerikanen. Die samenwerking resulteerde uiteindelijk in het verdrijven van de asmogendheden uit Noord-Afrika.

Tegen die achtergrond werd de Top van Casablanca begin 1943 gehouden. Roosevelt maakte de lange reis naar Marokko tegen het advies van raadgevers en dokters in. Zo werd hij de eerste Amerikaanse president in functie die met het vliegtuig naar het buitenland reisde. Terwijl Hitler zich nog amper aan de buitenwereld toonde en Stalin weigerde de Sovjet-Unie te verlaten, overlegden Roosevelt, Churchill en hun militaire top in Casablanca over welke strategie er zou gevolgd worden om de asmogendheden te verslaan.

Onder druk van Roosevelt en Churchill kwam ook generaal de Gaulle, die vanuit ballingschap in Engeland als leider van het Vrije Franse leger optrad, naar Casablanca. De Gaulle voelde zich beledigd door wat hij ervaarde als de neerbuigende houding van de Amerikaanse president. Dat Roosevelt bovendien tijdens de Top van Casablanca ook dineerde met de sultan van Marokko schoot bij de Gaulle helemaal in het verkeerde keelgat. Met dat diner gaf Roosevelt een krachtig signaal over zijn visie op de nood aan een naoorlogs dekolonisatieproces. Marokko was een Frans protectoraat. De Gaulle vond het vernederend dat Roosevelt een top organiseerde op wat hij beschouwde als Frans grondgebied zonder dat daar met hem over was overlegd.

Toen na tien dagen overleg in Casablanca een persconferentie werd georganiseerd, reageerde de wereld verrast over hoe deze topontmoeting zo goed geheim was kunnen blijven. Op de slotverklaring kwam de aankondiging dat er belangrijke knopen waren doorgehakt m.b.t de timing en de strategie van de volgende stappen. De twee belangrijkste afspraken waren dat er een aanval tegen Hitler en Mussolini via Sicilië zou opgestart worden en dat van de asmogendheden een onvoorwaardelijke overgave zou geëist worden.

Churchill had liever gezien dat een offensief in de Balkan werd gestart maar daar wilde Roosevelt niet van weten. Roosevelt wilde

niet verwickeld raken in de complexe strijd op de Balkan waar de oorlog tegen Duitsland en Italië gepaard ging met verschillende burgeroorlogen. Bovendien vond Roosevelt dat een invasie in de Balkan alleen maar Britse belangen zou dienen. Een campagne tegen Italië was het uiterste wat Churchill uit de brand kon slepen in de onderhandelingen met Roosevelt.

Illustratie 2: Persconferentie aan het einde van de Top van Casablanca met Roosevelt (links) en Churchill (rechts)

De eis tot onvoorwaardelijke overgave van de asmogendheden was vooral een wens van Roosevelt. Hij zei daarover tijdens de slotverklaring voor de verzamelde pers op 24 januari 1943:

‘The elimination of German, Japanese, and Italian war power means the unconditional surrender by Germany, Italy, and Japan. That means a reasonable assurance of future world peace. It does not mean the destruction of the population of Germany, Italy, or Japan, but it does mean the destruction of the philosophies in those countries which are based on conquest and the subjugation of other people.’¹⁴

Er zouden dus geen onderhandelingen worden gevoerd of compromissen worden gesloten. Op die manier wilde hij elke mogelijke poging in die landen om opnieuw een oorlog te starten in de kiem smoren. Tegelijkertijd was het ook een belangrijk signaal aan de Sovjet-Unie. De vrees bestond immers dat Stalin, net zoals Lenin tijdens de Eerste Wereldoorlog had gedaan, een aparte regeling met de Duitsers zou treffen zodat Hitler de handen vrij zou hebben tegen het Westen. De nadruk op de onvoorwaardelijke overgave zou vooral verstrekkende gevolgen hebben ten aanzien van Japan (zie verder in dit hoofdstuk).

Het belang van de Top van Casablanca werd als volgt goed samengevat:

‘Hoe dan ook kon het niemand ontgaan hoe symbolisch de bijeenkomst was: de leiders van de twee belangrijkste westerse democratieën, die bijeenkwamen met hun chefs van staven op het nog gehavende slagveld in een vreemd land om de verdere strategie en militaire operaties te beramen tegen het Duitsland van Hitler, het Italië van Mussolini en het Japan van Hirohito. Er zouden zich stellig problemen voordoen, vooral van politieke aard – maar de nieuwe, dominante rol van de Verenigde Staten was onmiskenbaar.’¹⁵

De Top van Teheran: de eerste face-to-face-ontmoeting van ‘de Grote Drie’

De invasie van Sicilië dreigde het bondgenootschap tussen ‘de Grote Drie’ op te blazen. Dat het hem beloofde tweede front in Frankrijk er nog steeds niet kwam, zag Stalin als een westers complot om de nazi’s en de communisten elkaar te laten afslachten. Bovendien bleken de westerse geallieerden het principe van de onvoorwaardelijke overgave niet echt af te dwingen in Italië. Na de afzetting van Mussolini in juli 1943 sloten de geallieerden namelijk een wapenstilstandsakkoord met de nieuwe Italiaanse regering, en aanvaardden Italië als medegeallieerde tegen nazi-Duitsland.

Roosevelt wilde er alles aan doen om Stalins wrevel weg te nemen. Hij wilde, om dat doel te bereiken, de reputatie die hij in de Sovjet-Unie, en ook bij Stalin zelf, genoot als betrouwbare bondgenoot, aanwenden en Stalin ervan overtuigen dat er geen sprake was van een anti-Sovjetfront. Stalin was Roosevelt o.a. dankbaar voor het feit dat hij snel na zijn aantreden als president werk had gemaakt van de officiële diplomatieke erkenning van de Sovjet-Unie door de VS in 1933, een erkenning waarop de Sovjet-Unie vele jaren had moeten wachten. Roosevelt probeerde al een hele tijd een ontmoeting met Stalin te regelen om zijn plannen in eigen persoon met de Sovjetleider te kunnen bespreken. De Top van Teheran had heel wat voeten in de aarde maar Roosevelt had een duidelijk doel voor ogen met die ontmoeting. Susan Butler schreef hierover:

‘De top in Teheran was gepland om Roosevelt’s stokpaardje vleugels te geven: de oprichting van een internationaal orgaan, een efficiëntere versie van de Volkenbond waarvan alle landen van de wereld lid moesten worden. Zo’n organisatie was volgens hem de beste, zelfs enige manier om de vrede in de wereld

te bewaren. Ze zou een forum bieden waarop elke lidstaat zijn grieven kenbaar zou kunnen maken. [...] In bepaalde gevallen zou de organisatie bovendien het gezag hebben om in te grijpen. Roosevelt voorzag vier supermachten die als de politiemannen van de wereld zouden optreden. Deze vier zouden méér macht hebben dan andere landen en na de oorlog de wereldorde bepalen.¹⁶

Van prioritair belang voor FDR was dat hij Stalin aan boord wilde in dit nieuwe internationale orgaan. Een andere doelstelling van een topontmoeting was het verkrijgen van de garantie van de Sovjet-Unie dat het steun zou verlenen in de oorlog tegen Japan.

Nadat Roosevelt verschillende andere locaties had geopperd aan Stalin, werd Teheran uiteindelijk de plek waar ‘de Grote Drie’ elkaar voor het eerst face-to-face ontmoetten. Roosevelt was zich zeer bewust van het hoge publiciteitsgehalte van deze ontmoeting van ‘de Grote Drie’. De ontmoeting leverde niet alleen historische foto’s op, maar ook een aantal belangrijke resultaten.

Stalin stemde in met het idee van de vier politiemannen en de Verenigde Naties. In feite had hij die instemming reeds gegeven met de Verklaringen van Moskou in oktober 1943, maar Roosevelt bleef op een eenduidige bevestiging van Stalins fiat aandringen. Op het niveau van de ministers van Buitenlandse Zaken had een reeks ontmoetingen plaatsgevonden tussen het VK, de VS en de Sovjet-Unie, die in oktober 1943 resulteerden in vier Verklaringen van Moskou, waarvan de ‘Viermachtenverklaring’ het belangrijkste document was, waarin deze vier (‘de Grote Drie’ + China) toezegden zo snel mogelijk een internationale organisatie voor het bewaren van vrede en veiligheid te creëren.

In Teheran kreeg Stalin de concrete belofte dat een tweede front zou geopend worden in Frankrijk tegen mei 1944. Stalin beloofde

op zijn beurt de oorlog te verklaren aan Japan als nazi-Duitsland werd verslagen en hij erkende Chiang Kai-shek als leider van China en het feit dat de VS het overwicht zou krijgen in het afhandelen van de oorlog in de Pacific. Inzake China had hij weinig keuze, aangezien hij niet aanwezig was op de Caïrotop waar dit het belangrijkste agendapunt was geweest. Ook Churchill aanvaardde – met tegenzin – dat nationalistisch China bij de vier politiemannen werd opgenomen. Dit was een moeilijk verteerbare toegift van Churchill omdat hij de macht van China als een bedreiging zag voor het Britse koloniale imperium in Azië. Maar uiteindelijk zou hij dit aanvaarden in ruil voor een belofte van Roosevelt om zich op Europa en niet op Azië te concentreren in het verdere verloop van de oorlog (het *Europe First*-principe). Langzaam begon duidelijk te worden dat het VK niet meer de wereldmacht was die het ooit was en dat de oorlog twee nieuwe grootmachten naar voren bracht, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie.

Tijdens de vierdaagse bijeenkomst in Teheran lag de focus in eerste instantie nog op afspraken maken om Duitsland en Japan te verslaan, maar er werd toch ook al verder vooruitgeblikt en zo werd er ook gesproken over hoe de grenzen van Oost-Europa er zouden gaan uitzien na de Tweede Wereldoorlog. Deze afspraken werden niet formeel vastgelegd. Ze werden later verder geconcretiseerd, maar de besprekingen waren zeker niet ongunstig voor Stalin en hadden verregaande gevolgen voor de bevolking in de betreffende gebieden. Zo liet Roosevelt in Teheran aan Stalin verstaan dat de VS geen bezwaren zou uiten tegen de annexatie van de Baltische staten door de Sovjet-Unie. Dit kwam neer op groen licht voor wat een meerderheid van de bevolking in de Baltische republieken zou ervaren als een permanente bezetting die verschillende decennia aanhield tot ze onafhankelijk werden bij het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991.

Daarnaast kreeg Stalin bijvoorbeeld ook de informele instemming voor het behoud van het deel van Finland dat de Sovjet-Unie had